

Ніна Грабарчук

(м. Житомир)

аспірантка кафедри історії України

Житомирського державного університету імені І. Франка

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА У ДОЛСІДЖЕННЯХ ПОЛЬСЬКОГО ІСТОРИКА ОЛЕКСАНДРА ЯБЛОНОВСЬКОГО

Сучасні умови розвитку української держави спонукають звернутись до вивчення українського минулого у висвітленні іноземних досліджень, адже оцінка вітчизняної історії зарубіжними істориками є не менш важлива для розуміння особливостей історичного процесу ніж дослідження історичних джерел та ін. Значна частина українознавчих досліджень належить польським історикам та краєзнавцям, що спокунає до вивчення їх історіографічної спадщини.

Взагалі, польські історики ХІХ ст. не однаково оцінюють феномен українського козацтва. Здебільшого, їх погляди можна систематизувати за двома напрямками розвитку польської історіографії у ХІХ ст. – краківською та варшавською історичними школами. Хоча представники обох шкіл мали багато спільного у оцінці історії українських земель загалом та козацтва зокрема – негативна оцінка козацьких повстань, ватажків та ін., багато польських істориків намагались об'єктивно підходити до питання історії козацтва. Наприклад, Є. Бандтке, незважаючи на негативну оцінку козацького повстання під проводом Б. Хмельницького, яке він називав «бунтом», зазначав, що воно принесло шкідливі наслідки як полякам, так і українцям. Повстання не тільки послабило політичну систему Речі Посполитої та стало однією із причин краху держави, а негативно позначилося і на українському майбутньому – призвело до ліквідації козащини та поділу Української держави на Лівобережну та Правобережну [11, с. 253].

Інший представник краківської історичної школи – Ю. Шуйський виділяв наступні причини війни Б. Хмельницького, яку називав «внутрішньою козацько-руською революцією»: невпорядкованість польських інституцій, зростання ролі магнатів, грабіжницька колонізація українських теренів і релігійні суперечності.

Вчений наголошував, що з 1620 р. православ'я перетворилося на релігію українських бунтарів і послужило підґрунтям подальшого союзу козаків із царатом. Він зазначав, що через релігійну пропаганду та виступи української черні повстання вийшло з-під контролю Б. Хмельницького та набуло загрозливих масштабів. У слід за польськими істориками-романтиками вчений наголошував на шляхетському походженні Б. Хмельницького. Проте незважаючи на доволі негативну оцінку з точки зору сучасної української історіографії, дослідник сприймав козацтво як потенційного партнера Речі Посполитої, бачив у ньому цінності, втрачені у самих поляків, підкреслював можливості взаємного існування [13, с. 143].

М. Бобжинський розглядав козацький виступ під проводом Б. Хмельницького крізь призму теорії «боротьби за існування». На його думку, в козацькій війні український народ отримав можливість боротьби за національну свободу. Він виокремлював соціальні, релігійні та політичні причини повстання, вважав його наслідком суспільно-устроєвих умов Речі Посполитої, а не звичайним «бунтом», який треба було придушити в зародку. За твердженнями М. Бобжинського, повстанці виступили за відновлення наданих їм раніше прав, але зіткнулися з інтересами домінуючої в державі шляхти, зокрема магнатів. У аргументації М. Бобжинського переважала критика політико-суспільно-економічних стосунків, що сформувалися в період шляхетської Речі Посполитої. М. Бобжинський вважав, що козацьке питання можна було б лише тимчасово розв'язати шляхом реформ у Речі Посполитій [13, с. 143].

Інші представники Краківської історичної школи – В. Калінка, В. Смоленський визнавали українців окремою нацією, пов'язуючи її з козацтвом, але не визнавали права українців на національне самовизначення та створення власної держави, обґрунтовуючи це тим, що українці не мали достатнього рівня «цивілізованості» для створення незалежної держави [9, с. 96].

Представники Варшавської історичної школи називали український козацький рух однією з головних причин послаблення Польщі і порівнювали його з іншими руйнівними рухами в Західній Європі [8, с. 437].

Т. Корзон і В. Смоленський називали основними причинами українсько-польських конфліктів соціально-економічні та релігійні проблеми, а відповідальність за ці проблеми покладали на шляхту та козаків [12, с. 133].

Т. Корзон дуже критично оцінював козацькі повстання, які він називав бунтами. Учений наголошував, що ці виступи були неминучими та зумовленими політичним устроєм Речі Посполитої. Історик вважав, що козацькі повстання не поширились на території Польщі, тому що незадоволені своїм становищем польські селяни не протестували у своїх селах, а втікали в українські степи. На думку дослідника, українські селяни знаходились в кращих умовах, ніж польські. Причину українсько-польського конфлікту учений вбачав у самій суті козаччини і вважав, що розшарування українського козацтва на реєстрових, які створили своєрідну привілейовану групу, та низи, які вчиняли військові грабіжницькі походи, що призвело до загострення українсько-польських відносин [5, с. 147]. Т. Корзон писав, що нижчих станів козацтва – черні, з кожним роком ставало все більше, адже до низів приєднувалися селяни – втікачі з панських господарств. Таким чином, на території козацької держави утворилися дві певним чином взаємопов'язані, але водночас протилежні одна одній суспільні групи. Козацька верхівка була колонізаторською, господарською, культурницькою верствою, що засновувала магнатські маєтки; а низи – бунтівниками, що заробляли на життя війнами та грабежами. Козацька верхівка нагромаджувала багатства та намагалась захопити усю державну владу, а низи були незадоволені своїм становищем та продовжували вести боротьбу за свої права, що, врешті-решт, призвело до кривавої війни і остаточного поділу українських земель між іншими країнами [4, с. 296–297].

В. Смоленський розглядав українські землі як споконвічну сферу польських інтересів. Дослідник наголошував, що польські землевласники та посадові особи вважали козаків простими селянами і поширювали на них податкову політику, кріпосницький відробіток і можливості пересування. Історик вважав, що таке ставлення викликало незадоволення козаків, яке вилилось у масові виступи проти польської влади [7, с. 172]. Водночас подібно до інших польських науковців, В. Смоленський зазначав, що багато козацьких ватажків відстоювали власні

інтереси, а не козацькі. Зокрема, історик звинувачував одного із відомих козацьких ватажків – К. Косинського у нерозумінні та нехтуванні інтересами Речі Посполитої [12, с. 134].

Одним із відомих польських істориків XIX ст. є Олександр Яблонівський. Він був членом Товариства історії і старожитностей російських у Москві, Нестора-літописця в Києві, Історичного і Геральдичного у Львові, Наукового у Варшаві, Королівського у Лондоні, автор та співавтор багатьох наукових праць, що мають наукову цінність і донині.

Олександр Яблонівський народився 19 квітня 1829 р. у родині поміщика Пітера-Пруса Яблонівського і Маріанни Яблонівської-Павловської. Навчався у середній школі в графстві Дрогичині, а потім у Білостоці, вивчав слов'янські дисципліни в Київському університеті (1847 – 1849 рр.) та протягом 1849 – 1852 рр. історію, німецьку філологію та філософію в університеті Дерпта (нині Тарту в Естонії). Протягом 1853 – 1858 рр. О. Яблонівський збирав етнографічні матеріали у Київській області та Брацлавщині, а в 1859 р. відправився в Берлін, щоб продовжити історичні дослідження. Тут вивчав візантійський вплив на історію слов'ян. Потім, в Британському музеї в Лондоні О.Яблонівський провів дослідження етногенезу слов'ян. Після повернення на батьківщину повністю присвятив себе історичній науці [6, с.5].

Варто зазначити, що як дослідник історії України, О. Яблонівський особливу увагу приділив періоду пізнього середньовіччя. В хронологічному аспекті переважна більшість його праць охоплює XV — першу половину XVII ст. Тематичний діапазон їх окреслений нахилом до висвітлення соціально-економічної проблематики й історії культури. Політична історія в наукових працях дослідника відступає на задній план [10, с. 65].

У своїх працях він звернув увагу на проблему походження й організаційного оформлення українського козацтва – саме слово «козак» тюркського походження і принесли його татари, що були поселені литовським князем Вітовтом при рубежах (кресах) з умовою нести військову повинність за землею, що була їм виділена. Дослідник відзначає, що їх етнічні особливості відійшли на задній план під впливом прийняття християнства і поступової

слов'янської асиміляції і початку XVI ст. у степовій Україні вже з'являється на їх основі нова, з особливим характером народність [2, s. 395-397].

Організаційний процес в українського козацтва, вважає О.Яблоновський, завершився лише в другій половині XVI ст. У праці «Zrodla dziejowe» він описує постання «легенди про організацію Стефаном Баторієм у 1576 р. українського козацтва» та критикує її, доводячи, що королем в інтересах прикордонної охорони було організувано з козаків службовий відділ чисельністю в 500 козаків на чолі з шляхтичем Яном Оришовським [2, s. 426-427].

Також О. Яблоновський у V томі «Zrodla dziejowe» опублікував службовий реєстр 1581 р. і дослідив національний і соціальний склад козацтва. Він відзначив перевагу українсько-білоруського населення у складі козаків, при чому кількість поляків дуже незначна [3].

Однією з найактуальніших проблем історичних досліджень XIX ст. було питання причин та особливостей боротьби Богдана Хмельницького проти уряду Речі Посполитої. О. Яблоновський повністю заперечив релігійний, а ще більш національний мотив боротьби. Він вважає, що в той час українці ще не мали достатньої національної свідомості, яка б спиралася на власну культуру, і тому залишалися українцями лише до тих пір, доки не зустрічалися з елементами більш передової польської цивілізації. Головним мотивом боротьби, на його думку, було соціально-економічне становище селян того часу та боротьба за вільне землеволодіння між селянами та великими землевласниками [1].

Отож, погляди Олександра Яблоновського на історію козащини багато в чому були співзвучними з іншими представниками польської історіографії XIX ст. Незважаючи на тогочасні умови, історик намагався окреслити історичну істину, відокремлюючи історичну думку від політичних подій та їх впливу. Деякі із тверджень професора і нині актуальні в українській історичній думці – це і походження слова «козак», і особливості національного та соціального складу козаків, і деякі з причин початку війни Богдана Хмельницького із урядом Речі Посполитої. Проте, на мою думку, розглядаючи причини початку війни Богдана Хмельницького, О. Яблоновський відводить занадто велику роль соціально-економічним чинникам (таким як боротьба за землю наприклад) і замалу роль

національним чинникам, обгрунтовуючи, що українці на той час не відчували себе нацією.

Внесок Олександра Яблоновського у розвиток польської та української історичної думки XIX ст. безперечно є вагомим, оскільки зібраний та опублікований ним величезний фактичний матеріал, обгрунтовані міркування та погляди на ключові проблеми української історії мають наукову цінність і донині.

Список використаних джерел та літератури:

1. Jablonowski A. *Historia Rusi poludniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej* / A. Jablonowski. – S. 198.
2. Jablonowski A. *Zrodla dziejowe* / A. Jablonowski. – Warszawa: Druk Jana Cotty, Senatorska № 29, 1897. – Т. XXII. – 736 s.
3. Jablonowski A. *Zrodla dziejowe* / A. Jablonowski. – Warszawa: Sklad Glowny w Ksiegarni Gebetunera I Wolffa, 1877. – Т. V. – 228 s.
4. Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce w 3 t.* / T. Korzon. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności, 1912. – Т. II: Epoka przedrozbiorowa. – 528 s.
5. Korzon T. *Historia Polski* / Oprac. B. Bator / T. Korzon. – Kijów : Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. – 312 s.
6. Kulesza I. *Aleksander Jablonowski* / I. Kulesza// *Gryfita*. – 1995. – №8. – S. 5–6.
7. Smoleński W. *Dzieje narodu polskiego* / W. Smoleński. – Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. – 499 s.
8. Зашкільняк Л. *Варшавська історична школа* / Л. Зашкільняк // *Енциклопедія історії України: у 10 т.* / НАН України, Інститут історії України; [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 437
9. Зашкільняк Л. *Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість* / Л. Зашкільняк// *Український історичний журнал*. – 2005. – № 5. – 93–113.
10. Киян О. І. *Олександр Яблоновський як дослідник історії України* / О. І. Киян// *Український історичний журнал*. – 1994. – №4. – 61–74.
11. Руда О. *Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці* / О. Руда// *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць* / [відп. ред. М. Литвин]. –

Випуск 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010–2011. – С. 250–267.

12.Руда О. Козацьке постання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ століття / О. Руда// Чорноморський літопис. – 2010. – Випуск 2. – С. 132–139.

13.Ткачук А. Сучасна українська історіографія про дослідження польськими істориками постаті Богдана Хмельницького / А. Ткачук// Чорноморський літопис. – 2003. – Випуск 7. – С. 141–148.